

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VII том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және өлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)*

*Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
А. Жаксылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Тілепов**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. VII том. Ойлар мен толғаныстар
/ құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы,
Н. Нүрәділ; жауаптыред. З. Бисенғали; жалпыред. басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 307 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1681-9 (VII том)

Жетінші томда Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы туралы
тәуелсіздік жылдары жарық көрген таңдамалы еңбектер топтастырылған. Оларда Абайдың
шығармашылық тұлғасы мен әдеби мұрасының, даналық ойлары мен суреткерлік өнерінің
тарихи мәні мен бүгінгі күн үшін маңызы көрсетілген. Кітап абайтанушыларға, магист-
ранттар мен докторанттарға, Абай әлемін терең тануға талаптанған көпшілікке арналған.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу»
бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-1681-9 (VII том)

© Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

ЙАСАУИ МЕН АБАЙДЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ДӘСТҮРІ

Абайдың философиялық өлеңдерінің тұғыры қайда дегенде, еріксіз Шығысқа, Шығыс емес-ау, өзіміздің ата-баба мұрамыз Йасауидің қазақ жадында сөзбен нақышталған сұлбасына көз тігерімізді енді білгендейміз. Йасауи өзінің сопылық оқуын танытатын, уағыздайтын, насихаттайтын өлеңдерімен философиялық мәселелердің поэзияға жол салып, жаңа тақырып, тың дәстүр болып, қазақ әдебиеті төрінен орын алды. Философиялық өлеңдер өзінің мақсатына сәйкес танымдық, пайымдық, дидактикалық сарынымен дамуда. Йасауи салған дәстүр Сүлеймен Бақырғанидың діни жырларында, Бұқар жыраудың саяси толғауларында, Шортанбай сияқты ақылдарымыздың тұрмыстық-сын шығармаларында жалғастық тауып келді. Ал осы дәстүрдің лирикада, яғни адамның жан-сезімімен жырлануында ұлы Абайдың өлеңдерінен көрінсе керек.

Абайдың философиялық өлеңдері ғұмырының соңғы жылдарында жазылуы, яғни ой тоқтатқан, өмір қызығын да қазайғысын да татқан, өлім демін сезген, жан ауырған кезде жазылуы заңдылық. «1895 жылы Әбдірахманның өліміне байланысты қайғы-мұңға бату үстінде Абай дін мәселесі мен адамның жаратылыс сыры турасындағы тақырыптарға екі өлеңмен соғып өтеді. Бұның біреуі – ақынның нанымын аңғартқандай, «Лай суға май бітпес» деген өлең. Екіншісі – адамның жаратылыс сырын сөз қылған – «Өлсе өлер табиғат».

Алғашқы өлеңнің басы үлкен ақындық теңеумен тағы да бір өкініш наланы танытады. Содан ары пайымдау ретіндегі ойларын тере келіп, ақын өзінің наным жөнін толғайды. Болып өткен ауыр қазаларға жоғарыда танылмаған кейбір түңілу сарындары қосылып келіп, ыза мен қазадан туған бір алуан діншілдік ойлар, күйлер шығады. Абай өзінің тиянақ таппаған тынымсыз көңі-

лін дінге қарай бұрғанда, мұсылманшылдық дініне барады» (1) – деп.

Әуезов Абайдың философиялық толғауларының туу себебін, ахуалын көрсетеді. Бұл өлеңдер Абайдың көңіл түкпіріндегі жан күйзелісіне айтқан жұбанышы болуға арналған-ды. Ой тұңғыығына батқан сезім оттарының өшу толғанысы еді. Жұбанышты діннен іздеу өлеңдерінің философиялық мәні де осында екенін көреміз. Ислам дінін қоғамымыздан аластату саясатында данышпан М. Әуезов Абайдың дінін «сыншыл ақылдың шартты діні» (1), «адамгершілік мақсатына ғана арналған дін» (2) деп анықтайды. Бұл анықтама жасалғанда идеология қандай еді, заман қандай еді деп жатпай, бұл анықтама суфизмнің сол тұрғыдағы көрінісіне сай дегіміз бар. Және де суфизмнің қай түрі дегенде, қазақ топырағында ислам дінінің Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымынан сүзілген мұсылманшылықты айтамыз. Йасауидің түркі жұртының дүниетанымын, сенім-нанымын мұсылмандық қалыпта қалыптастыруы соншалық, Йасауи хикметтері мен Алла сөзі, Йасауи оқуы мен ислам негізі бір ұғыммен танылып, Йасауи есімі тәңір берген рухани дүниеміздің айнымас, ажырамас бөлігіне, тіпті тірегіне айналып кеткенін Абайдың «хикмет» сөзіне руханишылық мәнін телуден көреміз.

Жүректің көзі ашылса.
Хақтықтың түсер сәулесі.
Іштегі кірді қашырса,
Адамның хикмет кеудесі [3].

Бұл жерде Абайдың философиялық өлеңдерінің идеясы Йасауи хикметтерімен қай дәрежеде үндестік, сабақтастық тауып жатқанын тереңірек тану үшін Йасауидің сопылық оқу мәніне қарабайырлау болса да, тоқталып кетелік: Йасауи Алла мәнін, Құран мағынасын түйіндеуде бір және жалғыз Хақ (Алла) адамды рух пен топырақ (материя) қосындысынан жаратқан дейді. Яғни, адам жартылай рухани, жартылай материяға қатысты. Адам екеуін біріктіріп аралық субстанция жан иегері ретінде өмір атты

сынаққа түседі. Бұл сынақтың мәні жанды рухани кемелділікке жеткізу арқылы Хаққа (абсолют рухқа) қосу біріктіруде көрінеді.

Абайдың пайымында бұл оқу былай жырланған:

Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«Мені» мен «менікінің» мағынасы-екі.

Абай Йасауи сияқты рухани мәнді алға қойып, тәнмен көрінген материяны одан кейінгіге ысыра отырып, ара жігін ашады.

«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан.
«Менікі» өлсе, өлсін оған бекі.

Яғни, рух мәңгілік, ал тән тіршілігі өліммен шектелгенін анықтап тұр. Рухтың мәңгілігі неде дегенде, Абай сопылардың рухани кемелдігіне бастар мақсаттарды белгілеп берген.

Шырақтар, ынталарың «менікінде»,
Тән құмарын іздейсің күні-түнде.
Әділеттік, арлылық, махаббат пен –
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде.

Рухани кемелділік адамгершілік қасиеттермен толыса, дами отырып, адамның мақсаты хақты тануда, яғни адамның өзін өзі тануда белгіленеді. Таным – тек адамға ғана тән қасиет. Танымның амалы, яғни рухани кемелділік иман арқылы жүзеге асса, таным жолы махаббатпен, адамның хаққа деген ынтығымен, сүйіспеншілігімен танылады.

Адамды сүй, алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа.

Абай Йасауимен пікір таластырап бір-ақ махаббат жайын атайды. Йасауи таным тек махаббаттың күшімен жүреді десе, Абай адамды санамен ерекшелеп, күшін ақылмен өлшейді. Әсіресе Абайдың «Лай суға май бітпес» деген өлеңінде танымға

итеретін күшті ақылдан іздеп, ақыл-ойдың мәніне жетуге тырысады:

Көңілге шек шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.
Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлуге тоя алмаймын.

Мекен берген халық қылған ол лә мәкан,
Түп иесін көксемей бола ма екен?
Және оған қайтпақсың, оны ойламай,
Өзге мақсат ақылға тола ма екен?

Бірақ осындай ой таластыруда, өзінің қара сөздерінде (17-сөзінде) ақылдың айнасын айтып, жүректен кейін қояды. Абайдың жүрегі руханишылықты танитын бірден бір қасиет: «жақсылық айтқанына жаны-діні құмар болады. Көнбек түгілі қуанады. Жаманшылық айтқанына ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығады», – болып көрінеді.

Йасауидің:

Ғапықсыздарды көрдім ерсе қайран болар,
Момын деп имандары ойран болар, сө

деп, махаббатты таным күші деген пікірімен келісіп, Абай руханишылыққа жетелейтін махаббатты, яғни жүректі бірінші орынға қояды:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Бұл тұжырымын «Алла деген сөз жеңіл» деген өлеңінде де тиянақтаған.

Ал осы махаббат арқылы адамгершілік қасиеттермен жетілетін адам жанына не қас дегенде, екі ақын өткінші дүниені

сүймеу, руханишылықты дүниемен былғайтын нәпсі құмарлық-
тан сақтануға шақырады

Йасауидің:

Дүниені мүлкім деген сұлтандарға,
Әлем малын сансыз жиып алғандарға,
Қу тірліктің ісін істеп жүргендерге,
Өлім келсе, бәрі өлік қалмыс әрміш, -

деген ойын Абай былай жалғастырады:

Адам гәпіл дүниені дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі өнікі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Сонда ойла, болады не сенікі?

Дүние алдамшы да өткінші, оның уақыты шектеулі, яғни бұ дүниелік өмірдің басы болса, соңы да бар екенін әсте естен шығармауда екі ақын өлім бейнесіне ескертпе мән артқан. Бұ дүние тұрғысында өлім – көр, өлім – топырақ, ал о дүние тұрғысынан, өлім – есеп, өлім – мәңгілікке бастар жол.

Өлейін деп өлмейді өлерлік жан.
Әсте өлмесін білгендей қылық қылған.
Ажал келіп бас салса, жанды ұрласа,
Өмір қайда, сен қайда, соны да ойлан.

Адамзат бүгін адам, ертең топырақ,
Бүгінгі өмір жарқылдап алдар бірақ.
Ертең өзің қайдасың, білемісің,
Өлмек үшпін туғансың, ойла, шырақ.

Ал осы өмір мәніне жеткізер, өлімге төтеп берер, қарсы тұрар күш қайда, амал қандай дегенде, Абай Йасауи сияқты рухани дүниесін жоғалтпай, өмірдің ыстық-суығына адамгершілік қасиеттермен қарсы тұрып, Хақ жолында қызмет-әрекет етуге шақырады. Адам өмірді адам атына лайық өткізуге тиіс.

Мазлұмға жаның ашып, ішің күйсін,
Харакет қыл, пайдасы көпке тисін,
Көптің қамын әуелден тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін.

Біз Абайды сопылықты ұстанған деуден аулақпыз. Бірақ жан азабын тартқан Абай өзінің қайғысына жұбаныш, жабыққан көңіліне қуатты сопылық идеялардан іздеп, жүрек сезімімен тапқан үндестікті жырлаған. Ой тұжырымдары бір жерден шыққан екі ақын өмірдің сыр-сипатына жетумен шектеліп қалмай, өздерінің азаматтық парызын өз халқына сөз айтып, ақыл салып, танымға жетелегені сыни өлеңдерінде көрініс тапқан. Йасауи өз заманының адамын, әсіресе, рухани үрдісін белгілеуші қожа-молдаларын, қазы-имамдарын сынап, сын арқылы, сөз арқылы қоғамға ем таппақ болса, Абайдың сыни өлеңдерінің мән-мағынасы жекелеген құрдасына да, туысы мен жекжатына да, жалпылаған халқына да айтып жатқан үйрету, еңбек ету сияқты уағыздарында кең танылған. Екеуінің арасы жеті ғасырмен белгіленгенімен, Йасауидің:

Ишан, шейх, қожа, молда дүние іздер,
Сырын білмес топ халықты келіп алдар.
Аят, хадис сөзін қойып малды іздер,
Хақ жолында әр кез мекнат тартқаны жоқ, –

деген сөзі Абайдың молдаларына да тиіп тұр:

Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай боп сәлдесі.
Мал құмар көңілі – бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі?

Ал 1891 жылы жазылған Абайдың «Заман ақыр жастары» Йасауидің ақырзаман адамдарына берген анықтамасын ХІХ ғасыр тұрғысынан жырлап тұр емес пе?

Йасауи мен Абайды сөз қылғанда, сөзден ақыл, сөзден дос іздеген екі ақынның жан ұластығы ой оюынан да, сөз өрне-

гінен де танылғандай. Қоғамына көңілі толмаған Йасауидің руханишылықты Хақ әлемінен іздеген көңіл құсы Абайдың заманына келіп, уақытқа сапар қылғандай. Өз жұртының ахуалын тек ақын тұрғысында тани алатын Йасауи Абай дәрежесінен сөз айтқандай. Йасауи мен Абайдың дәстүр сабақтастығы ең алдымен тақырыптан көрінсе, сондай-ақ үлкен ақындардың айқындамасымен белгіленген философиялық өлеңдерінен көрінгені хақ. Йасауи де, Абай да өз халқына дұрыс бағдар, хақтық жол көрсетуден жалықпаған, зарлы күй мен ащы сөзбен мүлгіген көңілге тыныштық бермей танымға итермелеген дидактикалық мазмұнымен көрінген.

Абай Шығыстық тематикадан бойын қанша аулақ ұстағанымен, философияның мәнін көрсетуде Йасауи сияқты Шығыстан іздеген. Йасауи Құран аңыз-әңгімелерін философиялық тұрғыда қалай танытса, Абай поэмалары Шығыстық аңыздары арқылы философиялық мәселелердің поэзияда жаңғырып, жалғастық табуына үлкен дарындық дәрежесінде көріне білген. Йасауи шығармаларынан бастау алған поэтикалық дәстүр Абайда түркі деген жалпы атаудан қазақ өлеңі табиғатында биікке шарықтаған.

Әдебиет

1. Юбилейный альманах. Института развития Казахстана. 150-летию Абая. – Алматы, 1995.

ТҮСІНІКТЕР

1. Қойгелдиев М. Абай тұлғасы мен мұрасының қазақ тарихындағы орны. Бұрын баспасөзде жарияланған. Қазақтың бас ақыны: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құраст. С. Қорабай. – Алматы: Дәуір, 2004. – 10-16-беттер.
2. Медетбеков Т. Менің Абайым! Бұрын баспасөзде жарияланған. Сөз-стан (Жас қаламгерлер кітапханасы). – Алматы: Жалын, 1986.
3. Жұртбай Т. Қаракөк. Бұрын баспасөзде жарияланған. Жұртбай Тұрсын. Құнанбай: тарихи және әдеби тұлға. – Алматы: Алаш, 2004. – 20-60-беттер.
4. Негимов С. «Қайғы шығар ілімнен...» Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3 (15). – 57-64-беттер.
5. Шәріп А. Абайдың «жазуы мен айтуы»: жаңа ментальдік жолында. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3 (15). – 57-64-беттер.
6. Жеменей И. Абай және әл-Фараби. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3 (15). – 65-75-беттер.
7. Ісімақова А. Абай мұрасы – бүгінгі рухани қажеттілік. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай және қазіргі қазақ әдебиеті: республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, – 2007. – 15-28-беттер.
8. Қамзин К. «Семипалатинские областные ведомости» газеті Абай айналасы туралы. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының вебсайты.
9. Тайшыбай З. Ескендір әңгімесі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Тайшыбай Зарқын. Абайтану арнасында (1889-1916). – Петропавл, 2009. – 182-203-беттер.
10. Айтқазин Т. Абай философиясындағы адам мұраты. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – Алматы: Ғылым, 1995. – 155-167-беттер.
11. Ысқақұлы Д. Аудармадағы Абай дәстүрі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының вебсайты.
12. Қоңыратбаев Т. Абай Құнанбайұлы. Бұрын баспасөзде жарияланған. Әлемдік өнертану. III том. Музыка өнері. Тынысбек Қоңыратбай. 306-310-беттер.
13. Борбасов С. Абай тағылымы // Ақиқат. – 1995. – №1. – 61-64-беттер; Ақиқат. – 1995. – №2. – 61-63-беттер.
14. Шапай Т. Тыныштық метафорасы. Бұрын баспасөз бетінде жарияланған: Шапай Т. Шын жүрек – бір жүрек: Эссе. Әдеби сын. Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1999. – 69-81-беттер.

15. Кемелбаева А. Гете мен Абай // Жұлдыз. – 2011. – №1; Жұлдыз. – 2011. – №2.
16. Ахметбекова А. Ыасауи мен Абайдың поэтикалық дәстүрі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Юбилейный альманах Института развития Казахстана. 150-летию Абая. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1995. – 43-49-беттер.
17. Палтөре Ы. Абай шығармаларындағы Алланың көркем есімдерінің кейбіріне лексика-семантикалық талдау. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №4 (16). – 77-81-беттер.
18. Сейітова А. Абай мен Сағди поэзиясындағы ұқсас ой сарындары. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №4 (16). – 64-69-беттер.
19. Рахимов Қ. Абайдың даналық философия ғылымы деңгейіндегі көрінісі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Юбилейный альманах Института развития Казахстана. 150-летию Абая. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1995. – 50-62-беттер.
20. Раев Қ. Абай шығармашылығындағы рухани құндылықтардың мәні. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай және қазіргі қазақ әдебиеті: республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 2007. – 100-104-беттер.

МАЗМҰНЫ

Қойгелдиев М. Абай тұлғасы мен мұрасының қазақ тарихындағы орны	3
Медетбеков Т. Менің Абайым!	12
Жұртбай Т. Қаракөк	26
Негимов С. «Қайғы шығар ілімнен...»	68
Шәріп А. Абайдың «жазуы» мен айтуы»: жаңа ментальдік жолында	76
Жеменей И. Абай және әл-Фараби	84
Ісімақова А. Абай мұрасы – бүгінгі рухани қажеттілік	91
Қамзин К. «Семипалатинские областные ведомости» газеті Абай айналасы туралы	106
Тайшыбай З. Ескендір әңгімесі	124
Айтқазин Т. Абай философиясындағы адам туралы	145
Ысқақұлы Д. Аудармадағы Абай дәстүрі	158
Қоңыратбаев Т. Абай Құнанбайұлы	198
Борбасов С. Абай тағылымы	203
Шапай Т. Тыныштық метафорасы	219
Кемелбаева А. Гете мен Абай	234
Ахметбекова А. Йасауи мен Абайдың поэтикалық дәстүрі	251
Палтөре Ы. Абай шығармаларындағы Алланың көркем есімдерінің кейбіріне лексика-семантикалық талдау	258
Сейітова А. Абай мен Сағди поэзиясындағы ұқсас ой-сарындары	270
Рахимов Қ. Абайдың даналық философия ғылымы деңгейіндегі көрінісі	284
Раев Қ. Абай шығармашылығындағы рухани құндылықтардың мәні	298
Түсініктер	304

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VII том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ұ. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№9141

Басуға 26.01.16 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 19,2 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №4356.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.